

Bogusław Kochaniewicz OP¹
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Teologiczny

Początki kultu maryjnego na ziemiach polskich

Wstęp

Inspiracją do niniejszego studium była niedawna wizyta w rezerwacie archeologicznym *Genius loci* w Poznaniu, w którym można obejrzeć autentyczny, dobrze zachowany mur obronny grodu na Ostrowie Tumskim w Poznaniu z X wieku. Oprócz potężnych kamieni otoczonych solidną zaprawą zachowało się dębowe drewno, którego użyto do umocnień. Analiza dendrologiczna użytego do budowy umocnień drewna pozwoliła stwierdzić, że zostało ono ścięte w pierwszych miesiącach roku 966, a zatem jest niemyym świadkiem chrztu Polski.

Celebrowana niedawno 1050. rocznica tego wydarzenia oraz rocznica powstania biskupstwa poznańskiego w 968 roku stały się dodatkowym bodźcem, aby postawić następujące pytanie: jak wyglądał kult maryjny u początków państwa polskiego? Odpowiedź na to pytanie nie jest prosta, ponieważ nie posiadamy zachowanych dokumentów, które mogłyby dostarczyć satysfakcjonujących informacji. Najstarsze księgi z okresu panowania Mieszka I, którymi posługiwano się w Poznaniu, zostały utracone bezpowrotnie.

Pomimo takiego stanu rzeczy chęć odpowiedzi na postawione pytanie mobilizowała do dalszych poszukiwań. Aby tę odpowiedź dać, posłużono się zarówno wcześniejszymi, jak i późniejszymi kodeksami, przechowywanymi w Bibliotece Kapitulnej w Gnieźnie oraz w innych archiwach polskich i zachodnioeuropejskich. Analiza badanych dokumentów pozwoli nakreślić liturgiczne i teologiczne tło, które z kolei umożliwi odnalezienie odpowiedzi na to frapujące pytanie.

---

¹ Ojciec prof. dr hab. Bogusław Kochaniewicz — dominikanin, pracownik Wydziału Teologicznego Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Więcej informacji: www.teologia.amu.edu.pl.

Ślady kultu Matki Bożej przed chrztem Polski

W Muzeum Kapitulnym Gnieźnieńskim zachował się Ewangeliarz Gnieźnieński (*Capitulare Evangeliorum de anni circulo*) przypisujący poszczególnym świętom odpowiednie fragmenty ewangelii. Ów pergaminowy kodeks (*carta italica*), powstał prawdopodobnie we Francji w IX wieku, o czym świadczy między innymi typ pisma (półuncjała irlandzka)². Wśród wymienionych święt w kalendarzu liturgicznym pojawiają się uroczystości ku czci Matki Bożej: Wniebowzięcia (*Sollemnia sancte Marie*)³ i Narodzenia (*Nativitas sancte Marie*)⁴. Wymienione zostało również święto Zwiastowania, obchodzone 25 marca, z tym że posiadało ono wymiar chrystocentryczny (*Annuntiatio Domini*)⁵.

Wspomniany Ewangeliarz zawiera również jeszcze jedną niezwykle ważną informację, otóż na kilku kartach kalendarza poczyniono glosy ręką irlandzkiego mnicha. Typ pisma (wspomniana półuncjała irlandzka) wskazuje na 2. połowę IX wieku, jako czas powstania not marginalnych. Glosy wymieniają dwa święta maryjne: na stronie 116 Ewangeliarza figuruje zapis: *In Natale Sancte Marie*⁶, natomiast na stronie 162 dodano: *In transitu Sancte Marie*⁷. Wspomniane dwa tytuły święt maryjnych przykuwają uwagę. Po pierwsze, święto Wniebowzięcia zostało określone mianem *Transitus Mariae*. Tytuł ten, podobnie jak inne *Dormitio*, *Pausatio*, był używany, zanim jeszcze zostało rozpowszechnione określenie *Assumptio*. Jest on świadectwem pierwszej fazy kształtowania się maryjnego święta, które zostało wprowadzone do kalendarza Kościoła zachodniego na początku VIII wieku przez papieża Sergiusza I (†701)⁸.

Godnym podkreślenia jest również tytuł *In Natale Sancte Marie*. Nie chodzi tutaj o święto Narodzenia N.M.P., obchodzone 8 września, lecz o maryjną uroczystość w oktawie Bożego Narodzenia, celebrowaną 1 stycznia. Wspomniany tytuł nawiązuje do antycznego zwyczaju Kościoła rzymskiego, który w oktawie

² B. Bolz, *Najdawniejszy kalendarz gnieźnieński według kodeksu ms I*, Poznań 1971, s. 33.

³ „Die XV Mense augusto Sollemnia sancte Marie”. Ewangeliarz przypisuje wspomnianej celebracji perykopę Łk 10,38–42. Zob. B. Bolz, *Najdawniejszy kalendarz...*, s. 88.

⁴ „Die VIII Mense septembri Nativitas sancte Marie”. Podczas święta czytano tekst Łk 1,39–47. Zob. B. Bolz, *Najdawniejszy kalendarz...*, s. 89.

⁵ „Die XXV Mense martio Adnuntiatio Domini”. Ewangeliarz przypisuje na wspomnianą uroczystość perykopę Łk 1,26–38. Zob. B. Bolz, *Najdawniejszy kalendarz...*, s. 73.

⁶ „In Natale Sancte Marie, dies I Januarii, Mc 14, 3–7”. Natomiast w ewangeliarzu gnieźnieńskim figuruje rubryka „Natale Sanctae Mariae”, z odniesieniem do Mt 25,1–13. Zob. B. Bolz, *Najdawniejszy kalendarz...*, s. 105.

⁷ „In transitu sancte Marie, dies 15 augusti, Lc 10,38–42”. Warte podkreślenia jest, że w ewangeliarzu gnieźnieńskim figuruje rubryka *Sollemnia Marie*, która odnosi do tej samej perykopy ewangelii. Zob. B. Bolz, *Najdawniejszy kalendarz...*, s. 106.

⁸ J.J. Kopeć, *Bogarodzica w kulturze polskiej XVI wieku*, Lublin 1997, s. 87.

święta Narodzenia Pańskiego wspominał Matkę Pana⁹. Zanim jeszcze w kalendarzu liturgicznym Kościoła zachodniego pojawiły się cztery święta maryjne wschodniej proveniencji (Oczyszczenia, Zwiastowania, Wniebowzięcia i Narodzenia N.M.P.), kościół rzymski od VII stulecia celebrował święto maryjne ściśle powiązane z uroczystością Bożego Narodzenia¹⁰.

Dlaczego przechowywany w Gnieźnie Ewangeliarz jest dla nas ważny? Otóż, jak przypuszczają badacze, wspomniany powyżej kodeks został przyniesiony na terytorium polskie przez irlandzkich mnichów-misjonarzy w IX wieku i jest, jak się wydaje, świadectwem aktywności ewangelizacyjnej na terenach polskich, zanim jeszcze Mieszko I przyjął chrzest¹¹.

Historycy są zgodni co do obecności mnichów irlandzkich na terenach polskich. Zaznaczają jednocześnie, że prowadzone przez nich apostołstwo miało wymiar indywidualny. Ten typ duszpasterstwa w 2. połowie X wieku był już nieaktualny¹². Jak zauważa Bolesław Kumor: „misje prowadzone przez wędrownych biskupów i kapłanów iroszkockiego pochodzenia będących bardziej ascetami niż duszpasterzami, nie miały wielkiego zrozumienia dla kościelnej organizacji terytorialnej w postaci stałych biskupstw i parafii”¹³.

Należy stwierdzić, że w manuskryptach przechowywanych w Bibliotece Kapitulnej w Gnieźnie zostały zawarte świadectwa ewangelizacji terenów polskich za pośrednictwem mnichów iroszkockich przed przyjęciem chrztu św. przez księcia Mieszka I. Zapiski poczynione w Ewangeliarzu Gnieźnieńskim rzucają nowe światło na liturgię celebrowaną przez wspomnianych misjonarzy na naszych ziemiach. W głosie zawartej w gnieźnieńskim kodeksie odkrywamy ślady kultu maryjnego, które są odzwierciedleniem oficjalnego kultu Kościoła wobec Matki Pana¹⁴. Należy również podkreślić, że liturgia na ziemiach misyjnych była odprawiana po łacinie, w języku niezrozumiałym dla zamieszkujących ziemie polskie.

⁹ J.A de Aldama, *La primera fiesta liturgica de Nuestra Señora*, „Estudios Ecclesiasticos” 40 (1965), s. 43–52; N. Perez, *Historia de la fiesta liturgica de la divina maternidad*, „Estudios Marianos” 8 (1949), s. 392–395; B. Botte, *La première fête mariale de la liturgie romaine*, „Estudios Liturgicos” 47 (1933), s. 425–430; D. Sartor, *Madre di Dio. Celebrazione liturgica* [w:] *Nuovo Dizionario di Mariologia*, a cura di S. De Fiores, S. Meo, Cinisello Balsamo 1986, s. 825.

¹⁰ D. Sartor, *Madre di Dio...*, s. 825.

¹¹ B. Bolz, *Glosy marginalne w gnieźnieńskim kodeksie Ms I*, „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 33 (1969) 1, s. 27–28.

¹² *Historia Kościoła w Polsce*, t. 1, cz. 1, red. B. Kumor, Z. Obertyński, Poznań 1974, s. 36.

¹³ Tamże.

¹⁴ Jak zauważa Bogdan Bolz: „[o]dnalezienie póluncjały irlandzkiej na naszych ziemiach, i to w zapiskach również treściowo powiązanych z owym krajem, stanowi swego rodzaju odkrycie, które może rzucić światło na drogę, którą ten kodeks przebył z odległego Reims do Polski. Wpisano je bowiem do rękopisu, w którym znajdował się już dość wygodny na owe czasy kalendarz w postaci tak zwanego «Capitulare evangeliorum de anni circulo». Ten właśnie wzgląd stanowi dość ważną poszlakę, wskazującą, iż na wiele lat przed rokiem 966 mógł na naszych ziemiach działać jakiś ośrodek misjonarzy irlandzkich”; zob. tenże, *Glosy marginalne...*, s. 28.

Potwierdza to *Kronika Thietmara*, w której zapisano, że zachodnim Słowianom niezbyt podobał się śpiew *Kyrie eleison*, dlatego szyderczo przekręcali te słowa na pozbawione sensu *ukrivolsa*, co znaczy „w krzu stoi olsza”¹⁵. Z biegiem jednak czasu śpiewanie *Kyrie eleison* stało się zwyczajem średniowiecznego rycerstwa ruszającego do boju¹⁶.

Chrzest Polski

Jak podaje *Rocznik kapituły krakowskiej*, w 966 roku „Mesco dux Poloniae baptisatur”¹⁷. Podobną informację przekazuje *Rocznik polski, tzw. Świętokrzyski Dawny* z 1. połowy XII wieku¹⁸. Jedną z konsekwencji tego wydarzenia było to, że Poznań „w czasie panowania Mieszka, stał się najpotężniejszym grodem w Polsce pod względem fortyfikacji”¹⁹. Za stołeczną rolę Poznania w latach 966–997 przemawiają nie tylko źródła pisemne, ale również ufundowanie katedry. Budowla ta podkreślała, że od roku 968 Poznań był jedynym biskupstwem w Polsce²⁰.

Dzięki pracom archeologów odkryto fundamenty pierwotnej katedry poznańskiej, które pozwoliły na rekonstrukcję świątyni. Była to prostokątna, trzynawowa, ciągnąca się ku zachodowi bazylika, z półokrągłą absydą i ołtarzem usytuowanym w części wschodniej²¹. Katedra została wzniesiona za czasów Mieszka na Ostrowie Tumskim w Poznaniu, a jej dedykacja św. Piotrowi zdaje się sugerować ścisłą więź ze Stolicą Apostolską²².

Pierwszym biskupem Poznania był Jordan²³. Prawdopodobnie był benedyktynem, pochodzącym z pogranicza włosko-słowiańskiego²⁴. Granice diecezji poznańskiej obejmowały wówczas całe państwo Mieszka i jak zauważa B. Kumor,

---

¹⁵ *Kronika Thietmara* II, 37, tłum. M.Z. Jedlicki, Kraków 2002, s. 36. Zob. P. Szczaniecki, *Służba Boża w dawnej Polsce*, Poznań–Warszawa–Lublin 1962, s. 50, przyp. 1.

¹⁶ P. Szczaniecki, *Służba Boża...*, s. 51.

¹⁷ Zob. *Rocznik kapituły krakowskiej* [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, vol. II, Warszawa 1961, s. 792. Zob. P. Szczaniecki, *Służba Boża w dawnej Polsce. Studia o Mszy św.*, Seria druga, Poznań–Warszawa–Lublin 1966, s. 18.

¹⁸ *Historia Kościoła...*, s. 20.

¹⁹ P. Szczaniecki, *Służba Boża...*, Seria druga, s. 17.

²⁰ Tamże.

²¹ Tamże, s. 19.

²² *Historia Kościoła...*, s. 38.

²³ Thietmar chwali trud pasterski Jordana: „ich pierwszy biskup Jordan ciężką miał z nimi pracę, zanim niezmordowany w wysiłkach nakłonił ich słowem i czynem do uprawiania winnicy Pańskiej”; zob. *Kronika Thietmara* IV, 56, s. 83. Por. *Historia Kościoła...*, s. 20.

²⁴ *Historia Kościoła...*, s. 25.

była to diecezja normalna, a nie misyjna, bezpośrednio zależna od Stolicy Apostolskiej²⁵.

Jak zauważa Paweł Szczaniecki, katedra poznańska w X wieku była jedynym miejscem sprawowania uroczystej liturgii oraz szafowania sakramentów²⁶. Sprawowanie Eucharystii wymagało ksiąg liturgicznych, które sprowadzano z różnych ośrodków ówczesnej Europy. Chociaż do naszych czasów nie zachowały się kodeksy, którymi posługiwano się w poznańskiej katedrze, to jednak, opierając się na kalendarzach liturgicznych innych ośrodków europejskich, można w pewnym stopniu określić, jak wyglądał kult liturgiczny Matki Bożej w Poznaniu za czasów biskupa Jordana i Mieszka I.

W X wieku w Kościele zachodnim celebrowano cztery święta maryjne: *Purificatio Mariae* (2 lutego), *Annuntiatio Mariae* (25 marca), *Assumptio Mariae* (15 sierpnia) oraz *Nativitas Mariae* (8 września).

Obecność pierwszego z wymienionych świąt maryjnych w kalendarzu liturgicznym Kościoła zachodniego została potwierdzona przez papieża Sergiusza I (†701). Tytuł *Purificatio Mariae* podkreśla maryjny typ obchodu, wieńczącego okres Narodzenia Pańskiego, jednocześnie przygotowując wiernych na okres Wielkiego Postu przez podkreślenie pokory Maryi²⁷.

Druga z celebrowanych w ówczesnym Kościele uroczystości była znana na Zachodzie począwszy od VII wieku jako *Annuntiatio Mariae*, co podkreślało jej maryjny charakter.

Najstarsze świadectwa świętowania Wniebowzięcia przez liturgię rzymską sięgają VII wieku. Jak wspominałem, 15 sierpnia był określany w księgach liturgicznych jako: *Natale S. Mariae*, *Pausatio*, *Transitus*, *Dormitio*. Z biegiem czasu upowszechnił się tytuł *Assumptio Mariae*, który pojawia się w pierwszych księgach liturgicznych z terenu Polski²⁸.

Święto *Nativitas Sanctae Mariae* zostało rozpowszechnione na Zachodzie dzięki tradycji rzymskiej, o czym zaświadcniają sakramentarze gelazjański i gregoriański²⁹.

Formularze maryjne w *Missale plenarium* ms 149

Hipotezę o celebrowaniu czterech uroczystości maryjnych w poznańskiej katedrze za czasów Jordana i Mieszka I zdają się potwierdzać kalendarze późniejszych ksiąg liturgicznych sporządzonych w XI wieku na potrzeby Kościoła

²⁵ Tamże, s. 38.

²⁶ P. Szczaniecki, *Śłużba Boża...*, Seria druga, s. 20.

²⁷ J.J. Kopeć, *Bogarodzica...*, s. 43.

²⁸ Np. *Sakramentarz Tyniecki, Missale plenarium*. Zob. J.J. Kopeć, *Bogarodzica...*, s. 87.

²⁹ J.J. Kopeć, *Bogarodzica...*, s. 156.

w Polsce. Jedną z nich jest *Missale plenarium* ms 149 przechowywane w Bibliotece Kapitulnej w Gnieźnie³⁰. Kodeks ten, pochodzący z XI wieku, sporządzony w opactwie Nieder Alteich, został przywieziony do gnieźnieńskiej katedry na potrzeby liturgiczne. Chociaż pochodzi on z późniejszego okresu niż czas mnie interesujący, to jednak ze względu na kompletność i bogactwo treści może stanowić istotny punkt odniesienia w prowadzonych badaniach. Wspomniany kodeks zawiera następujące formularze świąt maryjnych.

De sancta Maria

Formularz na święto *De sancta Maria* obchodzone w oktawie Bożego Narodzenia. Podobny formularz notują sakramentarze wywodzące się z innych kręgów liturgicznych: *Sacramentarium Hadrianum* (IX w.)³¹, *Sacramentarium Engolismense* (VIII w.)³², *Sacramentarium Sangallense* (ok. 800 r.)³³, *Sacramentarium Rossianum* (XI w.)³⁴, *Missale Leofrici* (X w.)³⁵, *Sacramentarium Fuldense* (X w.)³⁶. Zawarte w nich modlitwy nie pokrywają się (poza kolektą) z modlitwami przepisanyymi na wspomniane święto w *Missale plenarium*³⁷.

Kodeks gnieźnieński zawiera następujące modlitwy:

Colecta: „Deus qui salutis eterne beatae Marie virginitate fecunda humano genero premia prestitisti, tribue quesumus, ut ipsam pro nobis intercedere sentiamus, ex qua meruimus auctorem vitae suscipere Dominum nostrum”³⁸.

Secreta: „Sacrificia tibi domine in beatae Mariae semper virginis honore deferentes quaesumus, ut eius intercessione mereamur fieri tibi hostia acceptabilis”³⁹.

Postcommunio: „Sacramenti caelestis perceptio nos quaesumus domine ab omnibus peccatis purificet, et beata Maria semper virgine intercedente ad aeternae felicitatis dona optinenda dignos efficiat”⁴⁰.

³⁰ K. Biegański, *Missale plenarium Bibl. Capit. Gnesnensis MS 149. Musicological and philological analyses*, Graż–Warszawa 1972 (=Antiquitates Musicae in Polonia vol. XI).

³¹ *Das Sacramentarium Gregorianum nach dem Aachener Urexemplar*, hrsg. v. H. Lietzmann, Münster 1958.

³² *Le sacramentaire gélasien d'Angoulême*, ed. P. Cagin, Angoulême 1919.

³³ *Das fränkische Sacramentarium Gelasianum in alamannischer Überlieferung*, hrsg. v. K. Mohlberg, Münster 1939.

³⁴ *Sacramentarium Rossianum*, hrsg. v. J. Brinktrine, Römische Quartalschrift, Suppl. 25, Freiburg i. Br. 1930.

³⁵ *The Leofric Missal*, ed. by F.E. Warren, Oxford 1883.

³⁶ *Sacramentarium Fuldense saeculi X*, ed. G. Richter, A. Schönfelder, Fulda 1912.

³⁷ Wyjątek stanowi wspomniana kolekta, która pojawia się jedynie w kilku manuskryptach.

³⁸ *Missale plenarium Ms 149 [w:] Missale plenarium Bib. Capit. Gnesnensis MS 149. Facsimile*, ed. K. Biegański, J. Woronczak, Graż–Warszawa 1970 (=Antiquitates Musicae in Polonia vol. XII), s. 170.

³⁹ Tamże.

⁴⁰ K. Biegański, *Missale...*, s. 164.

Analiza teologiczna przytoczonych tekstów pozwala zauważyć, że modlitwy podkreślają prawdy o Bożym macierzyństwie Maryi, o Jej dziewictwie oraz o Jej wstawiennictwie.

W odrębnej części kodeksu zostały zapisane śpiewy *proprium* mszalnego (in-troit, gradual, offertorium, communio) na święto obchodzone w oktawie Bożego Narodzenia.

De Sancta Maria

Int. „Vultum tuum deprecabuntur omnes divites plebis adducentur regi virginis postea proxime eius adducentur tibi in laetitia et exultatione. V. Eructavit”⁴¹.

Gr. „Diffusa est gratia in labiis tuis propterea benedixit te deus in aeternum. V. Propter veritatem et mansuetudinem et iustitiam et deducet te mirabiliter dextera tua”⁴².

Of. „Offerentur regi virgines postea proxime eius offerentur tibi in laetitia et exultatione adducentur in tempium regi domino. V. Eructavit cor meum verbum bonum dico ego opera mea regi lingua mea calamus scribe velociter scribentis”⁴³.

Co. „Simile est regnum celorum homini negociatori querenti bonas margaritas inventa una preciosa margarita dedit omnia sua”⁴⁴.

Analiza warstwy tekstowej cytowanych śpiewów pozwala dostrzec, że posługują się one tekstami Starego Testamentu, interpretując je w świetle maryjnym. W podobny sposób została zinterpretowana nowotestamentalna przypowieść o drogiej perle, do której nawiązuje śpiew *communio*⁴⁵. Podczas święta *De Sancta Maria* wykonywano również sekwencję *Ave Dei genitrix*⁴⁶.

Purificatio sanctae Mariae

Formularz uroczystości *Purificatio sanctae Mariae* pojawia się między innymi w następujących księgach liturgicznych: *Sacramentarium Hadrianum* (IX w.), *Sacramentarium Engolismense* (VIII w.), *Sacramentarium Sangallense* (ok. 800 r.), *Sacramentarium Rossianum* (XI w.), *Missale Leofrici* (X w.), *Sacramentarium Fuldense* (X w.). Modlitwy zawarte w formularzu wspomnianych ksiąg pokrywają się z tekstami pojawiającymi się w *Missale plenarium*. Gnieźnieńska księga liturgiczna notuje następujące modlitwy:

⁴¹ *Missale...*, s. 36.

⁴² Tamże, s. 36–37.

⁴³ Tamże, s. 37.

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ Tamże, s. 36–37.

⁴⁶ K. Biegański, *Missale...*, s. 109.

Colecta: „Omnipotens sempiternus deus maiestatem tuam supplices exoramus, ut sicut unigenitus filius tuus hodierna die cum nostrae carnis substantia in templo est presentatus, ita nos facias purificatis tibi mentibus presentari. Per eundem”⁷⁴⁷.

Secreta: „Exaudi domine preces nostras, et ut digna sint munera quae oculis tuae maiestatis offerimus subsidium tuae pietatis nobis impende. Per Christum”⁷⁴⁸.

Postcommunio: „Quaesumus domine deus noster ut sacrosancta misteria quae per reparationis nostrae munimine contulisti, intercedente beata Maria semper virgine et presens nobis remedium esse facias et futurum”⁷⁴⁹.

Układ śpiewów *proprium missae* przedstawia się następująco:

Purificatio Mariae

Int. „Suscepimus deus misericordiam tuam in medio templi tui secundum nomen tuum deus ita et laus tua in fines terre iustitia plena est dextera tua. V Magnificat”⁷⁵⁰.

Gr. „Suscepimus deus misericordiam tuam in medio templi tui nostri, secundum nomen tuum deus ita et laus tua in fines terre. V. Sicut audivimus ita et vidimus in civitate Dei”⁷⁵¹.

All. „Post partum virgo inviolata permansisti. Dei genitrix intercede pro nobis”⁷⁵².

Of. Diffusa est gratia⁵³.

Co. „Responsum accepit simeon a spiritu sancto non visurum die morte nisi videret christum domini”⁷⁵⁴.

Śpiewy wykonywane podczas celebracji święta Oczyszczenia Maryi podkreślają Boże macierzyństwo Maryi, Jej trwałe dziewictwo oraz świętość. W celu uświetnienia celebracji przed Ewangelią wykonywano sekwencję *Concentu parili*, dzieło Notkera Balbulusa z X wieku⁵⁵.

Annuntiatio sanctae Mariae

Formularz mszy na *Annuntiatio sanctae Mariae* pojawia się we wszystkich analizowanych sakramentarzach: *Sacramentarium Hadrianum* (IX w.), *Sacramentarium Engolismense* (VIII w.), *Sacramentarium Sangallense* (ok. 800 r.), *Sacramentarium Rossianum* (XI w.), *Missale Leofrici* (X w.), *Sacramentarium Fuldense* (X w.). Należy zauważyć, że teksty modlitw w nich zawarte w większości przypadków nie pokrywają się z tymi, które są zapisane w *Missale plerarium*. Gnieźnieński kodeks notuje następujące modlitwy:

⁴⁷ *Missale...*, s. 181.

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ Tamże.

⁵⁰ Tamże, s. 45.

⁵¹ Tamże.

⁵² Tamże.

⁵³ Tamże.

⁵⁴ Tamże.

⁵⁵ K. Biegański, *Missale...*, s. 109.

Colecta: „Deus qui de beatae Mariae virginis utero verbum tuum angelo adnuntiante carnem susciperet voluisti, presta nobis supplicibus tuis, ut qui vere eam dei genitricem credimus, eius apud te semper meritis et intercessionibus adiuvemur”⁵⁶.

Secreta: „Altari tuo superposita munera spiritus sanctus benignus assumat, qui hodie beatae Mariae semper virginis viscera splendore suae virtutis replevit”⁵⁷.

Postcommunio: „Adesto quaesumus domine populo tuo, ut quae sumpsit fideliter, et corpore sibi et mente beatae Mariae semper virginis intercessione custodiat”⁵⁸.

Modlitwy podkreślają tajemnicę Wcielenia dokonaną w dziewiczym łonie Maryi (kolekta), uświęcające działanie Ducha Świętego (secreta) oraz wstawienictwo Maryi (kolekta i postcommunio).

Natomiast układ śpiewów *proprium missae* przepisanych na wspomnianą uroczystość przedstawia się następująco:

Annuntiatio sanctae Mariae

Int. Rorate caeli. V Caeli enarrant.

Gr. Tollite portas. V Quis ascendet.

Tr. Audi filia et vide et inclina aurem tuam quoniam concupivit rex speciem tuam. V. Vultum tuum deprecabuntur omnes divites plebis filie regum in honore tuo. V. Adducentur regi virgines postea proximi et offerentur tibi. V. Adducentur in letitia et exultatione adducentur in templum regis.

Of. Ave Maria.

Co. Ecce virgo⁵⁹.

Jak można zauważyć, śpiewy *proprium missae* opierają się na Piśmie Świętym. W swojej treści odwołują się do tekstów Starego (Ps 44,11–13; Iz 7,14; 45,8) oraz Nowego (Łk 1,38) Testamentu⁶⁰.

Assumptio sanctae Mariae

Formularz uroczystości *Assumptio sanctae Mariae* notują wszystkie wymienione księgi liturgiczne: *Sacramentarium Hadrianum* (IX w.), *Sacramentarium Engolismense* (VIII w.), *Sacramentarium Sangallense* (ok. 800 r.), *Sacramentarium Rossianum* (XI w.), *Missale Leofrici* (X w.), *Sacramentarium Fuldense* (X w.). Należy jednak zauważyć, że układ tekstów modlitw w większości wypadków odbiega od tych, które są zawarte w *Missale plenarium*. Gnieźnieński mszał zawiera następujące modlitwy:

⁵⁶ *Missale...*, s 186.

⁵⁷ Tamże.

⁵⁸ Tamże.

⁵⁹ Tamże, s. 48.

⁶⁰ Tamże.

Colecta: „Concede nos quaesumus omnipotens deus ad beatae Mariae semper virginis gaudia aeterna pertingere, de cuius assumptione veneranda tribuis nos annua sollempnitate gaudere”⁶¹.
 Secreta: „Altari tuo Domine super imposita munera gratanter offerimus, quae maiestati tuae beatae Mariae semper virginis intercessio ita reddat accepta, ut tuam nobis iustitiam efficiant et placatam”⁶².

Postcommunio: „Mensae caelestis participes effecti imploramus clementiam tuam domine deus noster, ut qui festa dei genitricis colimus, a malis omnibus eius intercessione liberemur”⁶³.

Teksty przytoczonych modlitw podkreślają trwale dziewictwo Maryi, Boże macierzyństwo, wniebowzięcie oraz Jej wstawiennictwo. Natomiast zestaw śpiewów mszalnych prezentuje się następująco:

Assumptio sanctae Mariae

Int. Vultum tuum.

Gr. Propter veritatem et mansuetudinem et iustitiam et deducet te mirabiliter dextera tua.

V. Audi filia et vide et inclina aurem tuam quia concupivit rex speciem tuam.

All. Assumpta est Maria in celum gaudet exercitus angelorum.

Of. Offeruntur regi.

Co. Dilexisti iustitiam et odisti iniquitatem propterea unxit te deus tuus⁶⁴.

Podobnie jak w przypadku pozostałych uroczystości maryjnych również śpiewy *proprium missae* przepisane na tę uroczystość zostały oparte na tekstach Starego Testamentu (Ps 26,9; 44,11–12; 45,8), alegorycznie odnosząc się do Matki Pana⁶⁵. Prawdę o Wniebowzięciu wyraża jedynie śpiew allelujatyyczny: *Assumpta est Maria in caelum gaudet exercitus angelorum*. Przed wspomnianym śpiewem wykonywano sekwencję *Congaudent*, której autorem jest Notker Balbulus⁶⁶.

Nativitas sanctae Mariae

Formularz święta Narodzenia Maryi (*Nativitas sanctae Mariae*) pojawia się w następujących księgach liturgicznych: *Sacramentarium Hadrianum* (IX w.), *Sacramentarium Engolismense* (VIII w.), *Sacramentarium Sangallense* (ok. 800 r.), *Sacramentarium Rossianum* (XI w.), *Missale Leofrici* (X w.), *Sacramentarium Fuldense* (X w.). Układ modlitw zbieżny z *Missale plenarium* można zaobserwować w *Sacramentarium Hadrianum*, *Missale Leofrici* (X w.) i *Sacramentarium Fuldense* (X w.). Gnieźnieńska księga liturgiczna notuje następujące modlitwy:

⁶¹ Tamże, s. 270.

⁶² Tamże.

⁶³ Tamże; K. Biegański, *Missale...*, s. 204.

⁶⁴ *Missale...*, s. 107–108.

⁶⁵ Tamże.

⁶⁶ K. Biegański, *Missale...*, s. 109.

Colecta: „Famulis tuis deus caelestis gratiae munus quaesumus impertire, ut quibus beatae Mariae virginis partus extitit salutis exordium, nativitatis eius uotiuua sollempnitas pacis tribuat incrementum”⁶⁷.

Secreta: „Unigeniti filii tui domine nobis succurrat humanitas, ut qui natus de virgine matris integritatem non minuit sed sacravit, in nativitatis eius sollempniis nos piaculis exuens, oblationem nostram sibi faciat acceptam”⁶⁸.

Postcommunio: „Sumpsimus domine celebritatis annuae uotiuua sacramenta, presta quaesumus, ut intercedente beata Maria semper virgine et temporalis uitae remedia prebeant et futurae”⁶⁹.

Przytoczone teksty kładą akcent na dziewictwo Maryi podczas porodu Jezusa, podkreślając wymiar zbawczy tego wydarzenia i odczytując przyjście na świat Maryi w świetle tajemnicy Chrystusa. Ponadto została podkreślona wstawiennicza rola Maryi.

W zestawie śpiewów *proprium missae* figurują jedynie incypity. Stąd niemożliwe było dokonanie choćby pobieżnej charakterystyki aspektów maryjnych. Podczas mszy św. wykonywano sekwencję *Stirpe Maria regia* przywoływanego już Notkera⁷⁰.

Sabbato De sancta Maria

Jest godne odnotowania, że gnieźnieńskie *Missale plenarium* zawiera formularz *Sabbato De sancta Maria*. Zwyczaj oddawania czci N.M.P. w sobotę został rozpowszechniony w środowisku benedyktyńskim w IX wieku i był powiązany z odprawianiem mszy wotywnych ku czci poszczególnych osób Boskich, Najświętszej Maryi Panny lub świętych Pańskich w poszczególne dni tygodnia. W tym cyklu stałe miejsce zajmowała msza wotywna o Matce Bożej celebrowana w sobotę⁷¹. Późniejsi średniowieczni pisarze, jak na przykład Humbert z Romans czy Wilhelm Durand, tłumaczyli motyw tej celebracji tym, że po śmierci Syna, jedynie Ona zachowała wiarę w dzień sobotni, podczas gdy apostołowie zwątpili w zmartwychwstanie Pana⁷².

Analizując stronę muzyczną wymienionych uroczystości maryjnych, należy zauważyć, że w gnieźnieńskim manuskrypcie nad tekstem śpiewów figurują neumy. Jest to tzw. notacja cheironomiczna, bezliniowa, która w sposób niedoskonały umożliwia zapis linii melodycznej, wskazując jedynie na kierunek postępu dźwięków. Wymagało to zarówno od kantora, jak i całej scholii dosko-

⁶⁷ *Missale...*, s. 275.

⁶⁸ Tamże.

⁶⁹ Tamże, s. 275–276. Ponadto K. Biegański, *Missale...*, s. 207.

⁷⁰ K. Biegański, *Missale...*, s. 109.

⁷¹ J.J. Kopeć, *Bogarodzica...*, s. 319; T. Sitkowski, *Dlaczego Kościół poświęcił Matce Bożej dzień sobotni?*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 1 (1948), s. 313–317.

⁷² J.J. Kopeć, *Bogarodzica...*, s. 319.

nałego pamięciowego opanowania wspomnianych już śpiewów. Notacja neumatyczna reprezentuje typ niemiecki (santgalleński), który był rozpowszechniony na terytorium Niemiec, Czech i Polski⁷³.

Należy stwierdzić, że cześć Matki Bożej w pierwszych latach chrześcijaństwa na ziemiach polskich miała wymiar liturgiczny. Rozwijała się zgodnie z rubrykami kalendarza liturgicznego, który obowiązywał w Kościele powszechnym. Stąd nawet jeśli posłużono się późniejszym kodeksem liturgicznym, którym posługiwano się w Gnieźnie, to można być pewnym, że cztery główne święta ku czci Matki Bożej obchodzono również w Poznaniu. Analiza porównawcza modlitw wypowiedzianych przez kapłana we wspomnianym kodeksie z innymi, pochodzącymi z Europy okresu IX–XI wieku uniemożliwia postawienie wniosku, że w wypadku zgodności modlitw z gnieźnieńskim ms. 149, można by wysunąć hipotezę o możliwym podobnym układzie cechującym msze maryjne celebrowane w Poznaniu. Niestety, różnice są na tyle wielkie, że nie sposób sugerować jakichkolwiek tekstów jako hipotetycznie charakterystycznych dla katedry poznańskiej.

Wypada podkreślić, że Eucharystia w poznańskiej katedrze była sprawowana w sposób uroczysty. Towarzyszył jej śpiew liturgiczny — chorał gregoriański będący monodią utrzymaną w ośmiu tonacjach kościelnych. Linia melodyczna tych śpiewów była zapisywana za pomocą neum pozbawionych linii, co wymagało od kantora oraz scholii dobrego opanowania pamięciowego wspomnianych śpiewów.

Cześć oddawana Matce Bożej u początków chrześcijaństwa na ziemiach polskich miała charakter liturgiczny. Chrześcijaństwo było dopiero rozpowszechniane. Trudno więc mówić o formach ludowej pobożności maryjnej, o sanktuariach poświęconych Matce Pana bądź o specyficznych formach kultu maryjnego.

Rozwój kultu maryjnego na ziemiach polskich w XI wieku

Późną jesienią 999 roku odbyła się w Rzymie kanonizacja św. Wojciecha. W połowie marca 1000 roku przybył do Gniezna cesarz Otton III. Z jego pielgrzymką łączy się zjazd gnieźnieński, na którym legaci papiescy dokonali promulgacji bulli papieskich⁷⁴. Na mocy tych dokumentów utworzono metropolię gnieźnieńską, do której weszły nowo utworzone diecezje: krakowska, wrocławska i kołobrzewska⁷⁵. Kilka lat później pojawiły się nowe biskupstwa w Kruszwicy, Międzyrzeczu Wielkopolskim, Płocku, Kaliszu, Sieradzu⁷⁶.

⁷³ K. Biegański, *Missale...*, s. 77.

⁷⁴ *Historia Kościoła...*, s. 40.

⁷⁵ Tamże.

⁷⁶ H. Feicht, *Studia nad muzyką polskiego średniowiecza*, Kraków 1975, s. 47–48.

Znakami nowych siedzib były kościoły katedralne, w których sprawowano uroczystą liturgię. Jednocześnie należy przypomnieć, że kilkanaście lat później niektóre z nowo ustanowionych ośrodków kultu zostały zniszczone w wyniku powstania ludowego przeciw feudałom świeckim oraz biskupom i księżom. W konsekwencji doprowadziło to do odejścia od chrześcijaństwa i powrotu do praktyk pogańskich. Ponadto najazd wojsk czeskich na Polskę spowodował spustoszenie Wrocławia, Poznania i Gniezna⁷⁷.

Na ten sam okres przypada pojawienie się na ziemiach polskich benedyktynów. Prawdopodobnie zakonnicy przybyli w otoczeniu biskupa Jordana bądź później, wraz ze św. Wojciechem. Wśród pierwszych fundacji zakonu powstałych w X–XI wieku należy wymienić klasztory w Poznaniu, Tyńcu, Mogilnie, Lubiniu, Trzemesznie, w Tumie pod Łęczycą i w Wiślicy⁷⁸. Na podstawie relacji Thietmara można przypuszczać, że otoczenie poznańskiego biskupa Ungera (†1012) prowadziło regularny tryb życia. Co więcej, biskup miał być opatem miejscowego klasztoru przy kościele zamkowym Najświętszej Maryi Panny⁷⁹.

Przybycie na nasze ziemie mnichów oznaczało nie tylko umocnienie chrześcijaństwa, lecz również upowszechnienie dzieł kultury pisanej dzięki prowadzonym przez zakon skrytoriom oraz rozprzestrzenienie liturgii benedyktyńskiej. Z tego okresu pochodzi *Sacramentarium Tinicense*, które zostało sporządzone prawdopodobnie w skrytorium Abdinghof k. Paderbornu w roku 1060 i przywiezione do Polski po reakcji pogańskiej i najeździe czeskim za panowania Kazimierza Odnowiciela⁸⁰. Kodeks tyniecki zawiera modlitwy ku czci Matki Bożej.

Prefacja na *Wniebowzięcie*:

Ex te veneratione sanctarum virginum exultantibus animis laudare, benedicere et praedicare; inter quas iterata Dei Genitrix Virgo Maria, cuius assumptionis diem celebramus gloriosa effulsit. Quae et Unigenitum tuum Sancti Spiritus obumbratione concepit; et virginitatis gloria permanente, huic mundo lumen aeternum effudit: Ihesum Christum Dominum nostrum⁸¹.

W przytoczonej prefacji zostały podkreślone prawdy o trwałym dziewictwie Maryi, o Bożym macierzyństwie oraz o wniebowzięciu N.M.P. Wydaje się, że przywilej uczestnictwa Maryi wniebowziętej w niebieskiej chwale został wyja-

---

⁷⁷ J. Węcowski, *Początki chóralu benedyktyńskiego w Polsce (968–1150)*, „Musica Medii Aevi”, t. II, red. J. Morawski, Kraków 1967, s. 40–51, tu: s. 42.

⁷⁸ *Historia Kościoła...*, s. 42.

⁷⁹ Tamże.

⁸⁰ J. Węcowski, *Początki chóralu...*, s. 46.

⁸¹ *Sacramentarium Tinicense Ms.*, Biblioteka Narodowa Warszawa; cyt. za: J. Wojtkowski, *Quomodo Polonia saeculis IX–XI cultui mariano Ecclesiae occidentalis participabat [w:] De cultu mariano saeculis VI–IX. Acta Congressus Mariologici — Mariani Internationalis in Croatia anno 1871 celebrati*, vol. V, Romae 1972, s. 307–316, tu: s. 311.

śniony przez odniesienie się do dziewiczego poczęcia z Ducha Świętego oraz Jej trwałego dziewictwa.

Natomiast w prefacji *De Nativitate* znajdujemy następujący fragment:

Et precipue pro meritis beatæ Dei genitricis et perpetuæ virginis Mariæ gratia plene tuam omnipotentiam laudare, benedicere et prædicare⁸².

W prefacji na święto Narodzenia Matki Bożej wspomina się Boże macierzyństwo Maryi oraz Jej trwałe dziewictwo.

Kolejnym zabytkiem pochodzącym z końca XI wieku jest *Pontificale biskupów krakowskich*⁸³. Zostało ono sporządzone dla Kościoła w Polsce, o czym świadczą między innymi obrzęd poświęcenia księcia (a nie króla czy cesarza) oraz litania, w której pojawiają się imiona św. Wojciecha i św. Wacława⁸⁴. Księga ta zawiera również teksty błogosławieństw, w tym tych, których udzielano podczas uroczystości maryjnych: *in Purificatione, in Assumptione, in Nativitate*.

Tekst uroczystego błogosławieństwa na Wniebowzięcie Matki Bożej brzmi:

Omnipotens Pater, qui sponsam suam beatam virginem Mariam in superos assumptam, celorum fecit reginam. Illius obtemperu paradisi vobis aperiat portam. Amen.

Benedictionisque perpetuæ vos filios constituat, quos per hujus sanctissime virginis partum ad hanc hereditatem invitabat. Amen.

Concedatque vobis ut hujus sacratissime virginis annuam assumptionem dignissime celebrantes, eius precatu cum omnibus sanctis eterne hereditatis participes fiatis. Amen⁸⁵.

Analiza teologicznej treści pozwala zauważyć więź pomiędzy wniebowzięciem a dziewiczym porodem Chrystusa oraz zarysowaną prawdę o wstawiennictwie Błogosławionej Dziewicy.

Zakończenie

Cześć oddawana Matce Bożej u początków chrześcijaństwa na ziemiach polskich miała charakter liturgiczny. Sprawowano ją podczas celebracji świąt o charakterze maryjnym, obecnych w kalendarzach liturgicznych wszystkich diecezji Kościoła zachodniego. Należy brać pod uwagę, że chrześcijaństwo dopiero zaczynało się rozkrzewiać. Trudno zatem mówić o formach ludowej pobożności maryjnej, o sanktuariach poświęconych Matce Pana bądź o specyficznych for-

⁸² Tamże.

⁸³ *Benedictionale Cracoviense* ms. 28, Biblioteka Kapitulna Kraków.

⁸⁴ W. Abraham, *Pontyfikał biskupów krakowskich z XII wieku*, Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego PAU, t. LXVI, Kraków 1927, s. 66.

⁸⁵ *Benedictionale Cracoviense* ms. 28, f. 97v.; cyt. za: J. Wojtkowski, *Quomodo Polonia...*, s. 312.

mach kultu maryjnego. Próba ustalenia, które z ewentualnych modlitw zachowanych w wybranych kodeksach liturgicznych polskich i europejskich mogły być używane w Poznaniu, zakończyła się niepowodzeniem. Różnorodność tekstów prezentowanych przez wspomniane dokumenty uniemożliwia wysuwanie daleko idących wniosków. Wnioski osiągnięte z analizy teologicznej wymienionych modlitw pozwalają stwierdzić, że prawdopodobnie również w Poznaniu głównymi prawdami maryjnymi w nieznanym nam formularzach uroczystości ku czci Matki Bożej (podobnie jak w formularzach ksiąg krajów Europy Zachodniej) były: Boże macierzyństwo Maryi, Jej trwałe dziewictwo oraz wstawiennictwo. Ponieważ liturgia była celebrowana w sposób uroczysty, więc nie mogło zabraknąć oprawy muzycznej. Dokonana analiza pozwala jedynie stwierdzić, że podobnie jak w innych kościołach katedralnych rozbrzmiewał tu chorał gregoriański wykonywany przez scholę. Cheironomiczny zapis śpiewów uniemożliwiał bezbłędną identyfikację linii melodycznej, kantorzy musieli zatem mieć je bardzo dobrze opanowane pamięciowo.

The Beginning of the Marian Devotion on Polish Soil

Summary

This article is an attempt to reconstruct the devotion to the Blessed Virgin Mary at the beginning of the Polish state. Based on the liturgical books and the calendars from the 9th–11th centuries preserved in Polish archives, the form of the Marian devotion in the Poznań diocese was sought. Despite the lack of preserved monuments representing the oldest Polish diocese, it was established that the service to the Blessed Virgin Mary had a liturgical character. The four main feasts in honor of the Mother of God, celebrated in the Western Church, were celebrated in Poznań, too. An analysis of the oldest liturgical formularies preserved in Polish and Western archives did not yield satisfactory results. Based on the available monuments, it is not possible to determine the content of the formularies destined for Marian feasts celebrated in Poznań.

Keywords

Marian devotion, Blessed Virgin Mary, Poland, Liturgy, Poznań, Church

Słowa kluczowe

kult maryjny, Najświętsza Maryja Panna, Polska, liturgia, Poznań, Kościół

Bibliografia

- Abraham W., *Pontyfikat biskupów krakowskich z XII wieku*, Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego PAU, t. LXVI, Kraków 1927.
- Aldama J.A., de, *La primera fiesta liturgica de Nuestra Señora*, „Estudios Ecclesiasticos” 40 (1965), s. 43–52.

- Biegański K., *Missale plenarium Bibl. Capit. Gnesnensis MS 149. Musicological and philological analyses*, Graz–Warszawa 1972 (=Antiquitates Musicae in Polonia vol. XI).
- Bolz B., *Głosy marginalne w gnieźnieńskim kodeksie Ms 1*, „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 33 (1969) 1, s. 27–28.
- Bolz B., *Najdawniejszy kalendarz gnieźnieński według kodeksu ms 1*, Poznań 1971.
- Botte B., *La première fête mariale de la liturgie romaine*, „Estudios Liturgicos” 47 (1933), s. 425–430.
- Das fränkische Sacramentarium Gelasianum in alamannischer Überlieferung*, hrsg. v. K. Mohlberg, Münster 1939.
- Das Sacramentarium Gregorianum nach dem Aachener Urexemplar*, hrsg. v. H. Lietzmann, Münster 1958.
- Feicht H., *Studia nad muzyką polskiego średniowiecza*, Kraków 1975.
- Historia Kościoła w Polsce*, t. 1, cz. 1, red. B. Kumor, Z. Obertyński, Poznań 1974.
- Kopeć J.J., *Bogarodzica w kulturze polskiej XVI wieku*, Lublin 1997.
- Kronika Thietmara*, tłum. M.Z. Jedlicki, Kraków 2002.
- Le sacramentaire gélasien d'Angoulême*, ed. P. Cagin, Angoulême 1919.
- Missale plenarium Ms 149* [w:] *Missale plenarium Bib. Capit. Gnesnesis MS 149*. Facsimile, ed. K. Biegański, J. Woronczak, Graz–Warszawa 1970 (=Antiquitates Musicae in Polonia vol. XII).
- Perez N., *Historia de la fiesta liturgica de la divina maternidad*, „Estudios Marianos” 8 (1949), s. 392–395.
- Rocznik kapituły krakowskiej* [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, vol. II, Warszawa 1961.
- Sacramentarium Fuldense saeculi X*, ed. G. Richter, A. Schönfelder, Fulda 1912.
- Sacramentarium Rossianum*, hrsg. v. J. Brinktrine, Römische Quartalschrift, Suppl. 25, Freiburg i. Br. 1930.
- Sartor D., *Madre di Dio. Celebrazione liturgica* [w:] *Nuovo Dizionario di Mariologia*, a cura di S. De Fiores, S. Meo, Cinisello Balsamo 1986, s. 825–828.
- Sczaniecki P., *Śłużba Boża w dawnej Polsce*, Poznań–Warszawa–Lublin 1962.
- Sczaniecki P., *Śłużba Boża w dawnej Polsce. Studia o Mszy św.*, Seria druga, Poznań–Warszawa–Lublin 1966.
- Sitkowski T., *Dlaczego Kościół poświęcił Matce Bożej dzień sobotni?*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 1 (1948), s. 313–317.
- The Leofric Missal*, ed. by F.E. Warren, Oxford 1883.
- Węcowski J., *Początki chorału benedyktyńskiego w Polsce*, „Musica Medii Aevi” t. II, red. J. Morawski, Kraków 1967, s. 40–51.
- Wojtkowski J., *Quomodo Polonia saeculis IX–XI cultui mariano Ecclesiae occidentalis participabat* [w:] *De cultu mariano saeculis VI–IX. Acta Congressus Mariologici — Mariani Internationalis in Croatia anno 1871 celebrati*, vol. V, Romae 1972, s. 307–316.